

“Il n’y a pas de rapport sexuel”

Liefde en macht: een denken over verhoudingsloosheid

| Isabelle Quintens en Paul Verhaeghe¹

Net zoals in de debatten van het feminisme is ook in de psychoanalyse de man-vrouwverhouding niet onbesproken. Het streven naar gelijkberechtiging veruurd in het feminisme snel tot een streven naar gelijkheid.

Probleemstelling: de seksuele verhouding

Als men in het feminisme vooral de nadruk legde op de machtsverhouding en streefde naar gelijkheid tussen de seksen, dan belicht de psychoanalyse hoofdzakelijk de verhoudingsloosheid en het verschil. Op het eerste gezicht onverzochbare standpunten, maar die wel inzake genderdifferentiatie een gemeenschappelijk vertrekpunt hebben, nl. de patriarchale autoriteit, het symbolische gezag, de traditie ... Meer nog dan het feminisme stelt de psychoanalyse zich de vraag naar de gevolgen van de crisis van de symbolische effectiviteit op de menswording, de seksualiteit en de man-vrouwverhouding. Waar beide benaderingen nog plaats verlenen aan een subjectivering van de seksualiteit en de seksuele betekenissen, – het zij in termen van gelijkheid, het zij in termen van verschil – dreigt dit onverhoopt verloren te gaan in onze postmoderne tijd. Seksualiteit en mannelijke potentie worden een zaak van Viagra en scheikundige cosmetica – moet het iets meer of iets minder zijn? Ook wordt de voortplanting in de kloningsexperimenten gedeseksualiseerd. Na de verwerping van het verschil tussen de seksen, en in haar kielzog de idee van verhoudingsloosheid, wordt de seksuele relatie een reële, zelfs medisch-obscene aangelegenheid. Het huidige politiek-maatschappelijke forum van de verscheidenheid aan betekenisverlenende debatten omtrent individuele verschillen, – een ware gesprekscultuur – kan paradoxaal genoeg niet verhinderen dat de anonieme gedesubjectiverde directe medisch-

wetenschappelijke interventie eveneens haar intrede doet in de verhouding tussen de seksen en een kortsluitingscultuur ontsluit. Als men de symbolische vraagstelling omtrent de man-vrouwverhouding, de seksualiteit en de liefde verliest, bestaat het gevaar dat men kopje onder duikt in een uitgestrekt “meer” van ongebreideld en vaak wreedaardig genot.² We achten het daarom belangrijk om opnieuw de vraag te stellen naar de lotgevallen van de vaderfunctie en haar effect op de verhouding tussen de seksen, alsook naar de rol die de liefde voor de postmoderne mens nog kan vervullen. We vatten de vraagstelling omtrent de man-vrouwverhouding aan vanuit de invalshoek van het feminisme en de vrouwenstudies: liefde en macht. Daarna benaderen we het thema vanuit psychoanalytisch perspectief: liefde en verhoudingsloosheid.

Feminisme

Een anekdote. Op zoek naar het mij nog onbekende boek *Denken over liefde en macht*, dat gesprekken bundelt van feministen, bracht onze fascinatie voor al dit vrouwelijke onbekende ons tot in de openbare bibliotheek. Tijdens een zoektocht samen met de bibliothecaresse van de bovenverdieping moest zij vaststellen dat deze “Holy Grail” onvindbaar was. Ze adviseerde zeker te informeren op de benedenverdieping en daar aangifte te doen van deze mysterieuze verdwijning, zodat het boek opnieuw aangekocht kon worden. Als gevolg van dit bijkomend enigma nam de nieuwsgierigheid nog toe en leidde ons ongeduldig via de trap naar beneden. Het onthaal was er heel wat minder enthousiast. De bibliothecaris maakte op zakelijke wijze dezelfde vaststelling omtrent het onvindbare boek, maar tot onze grote ontsteltenis voelde hij geen enkele aandrang dit opnieuw aan te kopen. We besluiten de anek-

dote met een voorlopige mededeling. Het vrouwelijke blijft een mysterie, en dat was het ook voor Freud. Doorheen het vrouwelijke Oedipus-complex ontpopt het meisje zich op weg naar het vrouw zijn tot moeder en blijft het vrouwelijke onontdekt³. In een op de fallus gebaseerd symbolische systeem betreft het vrouwelijke een afwezigheid. In een patriarchale samenleving komt aan de vrouw een negatieve definitie toe.

De seksuele revolutie

Het ontstaan van en aanloop naar de latere seksuele revolutie situeert zich als protest tegen de ongelijkheid en de machtsverhouding tussen man en vrouw in de Victoriaanse patriarchale samenleving. Deze eerste fase, die eindigt met een brede verwerving van het kiesrecht voor de vrouw, situeert Kate Millett in haar boek *Sexual Politics* (1969)⁴ tussen 1830 en 1930. Het eerste document waarin het volwaardig menszijn van de vrouw aan de orde werd gesteld is *Vindication*. Het verscheen in 1791 en is van de hand van de Amerikaanse schrijfster Mary Wollstonecraft. Zij was sterk beïnvloed door de Franse revolutie: "égalité, fraternité et liberté". In 1830 vormden zich de eerste politieke organisaties en hadden de eerste openbare debatten aangaande de seksenpolitiek plaats. De Hervormingsbeweging in Engeland eeffde toen de weg voor het vrouwelijk kiesrecht en verrichtte onderzoek naar de slechte arbeidsvoorwaarden voor de werkende vrouw. In Amerika had in 1837 het eerste vrouwelijke antislavernijcongres plaats. Het was in het kielzog van het abolitionisme – de beweging voor de afschaffing van de slavernij – dat de Amerikaanse vrouw zich voor het eerst organiseerde en tot politieke actie kwam. In 1860 krijgt de internationale vrouwenbeweging vorm. Belangrijke verdienste van deze prodromale fase was de hervorming van de patriarchale wetgeving aangaande de wettelijke status van de gehuwde vrouw inzake bezit, scheidingsrecht, kiesrecht en andere burgerrechten. Tot voordien betekende het huwelijk voor de vrouw een wettelijke dood. Ze had het statuut van een onmondige lijfeigene. Ze had geen controle over haar inkomsten, mocht

haar bezit niet beheren, geen handtekening zetten of getuigen. Wat ze verkreeg door eigen werk of diensten werd het wettig eigendom van de man. De verworvenheid van de seksuele revolutie voor de vrouw, zo besluit Millett, betreft een deel van de economische, sociale en psychologische onafhankelijkheid, sine qua non voor haar vrijheid. Toch merkt ze kritisch op dat de ridderlijke toegevingen in het Victoriaanse tijdperk m.b.t. ondermeer de arbeidsomstandigheden van de vrouw vaak gemotiveerd waren vanuit de vrees anders aan te sturen op een ondergang van het gezin en het huwelijk. Het onheilspellend visioen van verpulvering van deze hoekstenen van de patriarchale samenleving, die geacht werd de oudste en dus een natuurlijke samenlevingsvorm te zijn, was nooit ver weg.⁵

Vertigo. De vaderfunctie in crisis en haar effect op de genderrollen.

Wat is nu de verworping van de autoritaire functie van de vader-patriarch en welke zijn de effecten op de man-vrouwverhouding?

Argumenten voor de problematische man-vrouwverhouding zoekt de psychoanalyse niet zoals het feminisme of de antropologie in externe factoren, – zij ze van economische of sociale aard – maar richt zich op een inherente innerlijke verdeeldheid.

Germaine Greer richt zich in haar bekende werk *The female eunuch* (1970)⁶ tegen autoritaire structuren, het kerngezin en macht in het algemeen. Wat ze in haar vaandel voert is vrijheid. Haar voorspelling op het einde van het eerste hoofdstuk wordt vandaag bewaarheid: "De tegenstanders van vrouwenemancipatie hebben geklaagd dat de emancipatie van de vrouw het

einde zou betekenen van het huwelijk, goede zeden en staat... Wanneer we de oogst zullen binnenhalen die de suffragettes onbewust hebben gezaaid, zullen we merken dat de antifeministen tenslotte gelijk hebben gekregen". Zijzelf bleek achteraf hieromtrent niet erg enthousiast meer te zijn. De crisis van de autoritaire functie van de vader en de herverdeling van de macht heeft een effect op de wijze waarop naar genderrollen gekeken wordt. Komisch – of cynisch? – voorbeeld van het diskrediet van autoriteit was de rechtszaak tegen Clinton, "President van de United States", dat het niveau haalde van platvloers entertainment. De getuigenissen van Monica Lewinsky omtrent hun intimiteit kon je boven-

dien eenvoudigweg van internet plukken. Ook het ontstaan van allerhande ethische commissies, waarbij pas na lange discussie in groep betekenisvolle beslissingen worden genomen, is hier sprekend.

Psychoanalytisch perspectief

Eén van Lacans meest provocatieve stellingen betreft de man-vrouwverhouding. "Il n'y a pas de rapport sexuel".⁷ Hij stelde dat de seksuele verhouding tussen de seksen problematisch was om de eenvoudige reden dat er geen seksuele verhouding tussen man en vrouw is. Dus niet louter de ongelijke machtsverhouding, maar vooral de verhoudingsloosheid wordt benadrukt. Argumenten voor de problematische man-vrouwverhouding zoekt de psychoanalyse niet zoals het feminisme of de antropologie in externe factoren, – zij ze van economische of sociale aard – maar richt zich op een inherente innerlijke verdeeldheid. Ze betreft de mens als psychoseksueel wezen. De verhoudingsloosheid tussen man en vrouw betreft in essentie een verdeeldheid tussen lust en verlangen. Daarenboven bestaat er een verband tussen de actueel bestaande verwarring tussen beide geslachten en de hedendaagse crisis van de autoriteitsfunctie en traditie. Voorbeelden van de actuele expressie van de verhoudingsloosheid is de proliferatie van niet traditionele leef- en relatievormen en de menselijke seksuele diversiteit, zoals men ze kan terugvinden in de verscheidenheid van de éénoudergezinnen, de BOM-moeders, de eenzame vrijgezel en de pedofiel. Verder is het de vraag of de liefde als typisch menselijk fenomeen, naast wat de markteconomie, de wetenschap en haar techniek aanbieden, een suppletie kan zijn voor de verhoudingsloze drift en verlangen in deze tijden van eenzaamheid?⁸

Historische verschuiving

Het botert niet tussen de seksen, het seksuele en het relationele blijft dan ook een "hot topic".⁹ Hiervoor zijn twee belangrijke redenen. De eerste heeft te maken met het statuut van het lichaam van de mens als spreekwezen en de tweede met onze tijdgeest.

Het lichaam

We hebben een speciale verhouding t.a.v. ons lichaam. Vaak stellen we dit vast tijdens de puber-

teit en de adolescentie, nl. dat we een lichaam 'hebben' en niet dat we een lichaam 'zijn'. Dit besef een lichaam te hebben, schept afstand. We vallen niet samen met ons lichaam, maar beleven het als een intieme vreemde of onbekende. En dit zeker op twee cruciale momenten, waarop men zich niet altijd met het eigen lichaam weet te verzoenen. Ten eerste op het moment dat ons lichaam ziek is en ten tweede als ons lichaam lust oplevert. Het lichaam heeft soms een vreemd beslissingsrecht dat onze psyche overstijgt. Freuds concept van de drift brengt verduidelijking in deze vreemde verhouding. Het is een grensbegrip tussen het psychische en het somatische. "(De drift) ... is een graadmeter voor de werkbelasting die het psychische als gevolg van zijn samenhang met het lichamelijke is opgelegd." De drift is een eis gesteld aan het psychisme om iets met het lichaam te doen; met datgene dat ons drijft.¹⁰ Met de idee van de drift nam Freud afstand van het biologisch determinisme. Dit is een strekking die stelt dat de mens bepaald is door zijn biologie, zijn genetisch materiaal. Illustratief in dit verband waren de reportages van Desmond Morris, *De andere sekse*, uitgezonden op TV1. Zij handelden over de seksuele aantrekking tussen man en vrouw als gebaseerd op een uitwisseling en reactie op louter seksuele kentekens, zoals brede schouders bij de man versus een welgevormde boezem bij de vrouw. De argumentatie werd gehaald en gestaafd met beeldmateriaal uit de dierenwereld: het kleurrijke pluimage van de pauw, het fel geprononceerde achterwerk bij de baviaan. Deze transpositie reduceert de mens tot het dier en zijn voortplanting tot een programma, een in de genen ingeschreven instinctuele kennis. De man met zijn zaadcel zou automatisch tot de vrouw met haar eicel gedreven worden en omgekeerd. Het doel van deze genetische aantrekking tussen man en vrouw is dan de voortplanting. De kritiek die deze beschouwingwijze van het biologisch determinisme ontmoet, is dat ze te beperkt is en het menselijke op zich vergeet. Bovendien wordt de mens er voor zijn gedrag verontschuldigd. "Het was je fout niet, het waren je genen."¹¹ De menselijke drift is geen instinct, maar veeleer een pervertering van een aantal oorspronkelijke instinctieve reacties. De oorspronkelijke zuigreflex van de baby wordt al heel snel iets anders, soms zelf zodanig anders dat het de oorspronkelijke overlevingsfunctie tegenwerkt. Denken we maar aan de anorexie en boulimie of aan de politieke hongerstaking. Als het dier zich

voornamelijk in een wereld van tekens bevindt, dan opent het bewustzijn bij de mens een andere dimensie, nl. dat van de keuze. Het is een ethische dimensie. We zijn meer dan een genenverzameling gericht op voortplanting. We zijn vermoedelijk de enige genenverzameling die een stuk keuze bezit. We kunnen beslissen wat we met die genen doen. Dit wil ook zeggen dat we de verantwoordelijkheid voor die beslissing en de gevolgen voor onze rekening nemen. Afstand en keuze zijn ook mogelijk op relationeel vlak. Het is niet verwonderlijk dat een nieuw gevormd koppel kiest/beslist om geen kinderen te krijgen; of dat een vrouw eerst kiest voor een carrière en beslist om op later leeftijd kinderen te hebben. Dit zijn twee typische hedendaagse voorbeelden die de mens-als-louter-dier-gedachte betwisten.

Onze tijdgeest

Lichaam en seksualiteit krijgen nu probleemloos de aandacht en vrij spel in vergelijking met het tijdvak van twee generaties terug, dat te doen had met onvoldoende voorbehoedsmiddelen en de conservatieve moraal. Seksualiteit, vooral voor de vrouw, stond in het teken van de zwangerschap met hieraan verbonden de idee van pijn en sterven. Kraambedsterfte was geen zeldzaamheid, noch het overlijden van de vrouw als gevolg van de bevalling. De conceptiva hadden vanaf 1960 dan ook voornamelijk een effect op de seksualiteit van de vrouw. Haar seksualiteit werd vrijer, de angst viel weg en de kans op genot en experimenteren werd groot. Dit is nieuw. In de vorige generaties sprak men van een kind krijgen. Nu spreekt men van een kind nemen. We zijn ondertussen ook beter geïnformeerd. Om onze tijdgeest beter te begrijpen moeten we kijken naar de historische evolutie. Er dient zich vandaag een andere problematiek aan. Twee generaties geleden vormde de seksualiteit op zich het probleem. De verboden of religieus belaste seksualiteit evolueerde ondertussen tot studieobject in de nieuwe wetenschap van de seksuologie en bracht ons de seksuele voorlichting. In de plaats van de ideologie en religie trad de wetenschap. I.p.v. de dogmatiek verscheen de informatie, meningsvrijheid en kritiek. Nu vormt niet de seksualiteit op zich het probleem, maar

wel de man-vrouwverhouding of psychoseksuele identiteit. De genderstudies maakten reeds hun opmars. Concreet toont zich deze evolutie met betrekking tot het huwelijk. Twee generaties terug was de man-vrouwverhouding strak omljnd, nl. het monogame huwelijk tot de dood ons scheidt. Positieve van dit strak omljnde was dat dit zeer duidelijk en dus zeer veilig was, maar tevens ook frustrerend en onvrij. Daarenboven was seksualiteit een taboe en dus ook beangstigend. Impotentie en frigiditeit waren amper te bespreken drama's en zwangerschap was nog steeds levensbedreigend. In schril contrast met dit seksuele harnas tekent zich de seksuele revolutie af met haar hoogtepunt in de jaren 70. Ze kaderde binnen een ruimere democratiseringsbeweging, die de oproep van de anti-autoritaire opvoeding en de antipsychiatrie, alsook de seksuologie omvatte. Vrijheid was de boodschap. De bevrijding van het lichaam bracht een accentverschuiving van voortplanting en seksualiteit naar erotiek. Tevens viel het traditionele religieus-ideologische juk weg en werd de daaraan gekoppelde plaats- en roltoewijzing van man en vrouw buiten de slaapkamer in vraag gesteld. De klassieke

rolpatronen of identificaties van de vrouw als moeder en de man als kostwinnaar werden herbekeken. Op macroniveau werden de autoriteitsargumenten van de traditie in vraag gesteld. Op microniveau verscheen het ongelooft in de symbolische autoriteit van de vader. Dit is niet zonder effect op de constitutie van de binaire genderidentiteit.

Wat is een vader?

Freud cultiveerde in zijn oedipale theorie de rol van de gevreesde vader, die met de castratie dreigt. Dit is op zijn minst verbazingwekkend om de eenvoudige reden dat de vaders uit de gevalstudies van Freud één na één zwakke figuren zijn. Hij gaat nog verder en stelt dat reëel die vader moet bestaan hebben, waarvan de herinnering in het fylogenetisch geheugen werd bewaard. Dit is de "Urvater" uit *Totem und Tabu* (1912-1913)¹². Het resultaat is het universeel oedipuscomplex, dat de seksen in twee binaire categorieën verdeelt: één die de penis heeft en steeds het gevaar loopt deze te verliezen, en één die niet heeft en een penisnijd ontwikkelt. Zowel de vader als de

De primaire oedipale angst is niet

gericht op de vader, maar

emaneert vanuit de moeder. De

functie van de vader betreft een

secundaire bewerking van een

primaire angst.

penis worden door Freud als reële entiteiten benaderd. Freuds verdere elaboratie van deze oervader in *Der Mann Moses und die monotheistische Religion* (1939)¹³ mondt uit op de idee dat de zoon nood heeft aan een vader om hem te beschermen tegen de bedreiging en macht die uitgaat van het vrouwelijke. De primaire oedipale angst is niet gericht op de vader, maar emaneert vanuit de moeder. De functie van de vader betreft een secundaire bewerking van een primaire angst. Een Lacaniaanse lezing van deze mythe betreft de installatie van de symbolische functie, die het subject beschermt tegen het genot van de eerste Ander en het reële naamloze absorbeert in het symbolische. Meteen is dit ook constitutief voor het ontstaan van het subject met een eigen verlangen. De vader produceert antwoorden op het niveau van het verlangen, het genot en de gender. Hij brengt orde in de seksen. Lacan herstructureert het Oedipuscomplex als de metafoor van de Naam-van-de-Vader, waarmee hij afstand neemt van de reële vader en de functie van separatie benadrukt achter de actuele vaderfiguur.¹⁴ De metafoor installeert een organisatieprincipe, het hoofddoel is de separatie van moeder en kind en de constructie van een eigen seksuele identiteit. De overgang van de tastbare realiteit met de reële vader en de reële penis naar de functie van de vader als oplossing tilt ons ook uit de verhitte discussies in het feminisme en de antropologie omtrent autoriteit/onderworpenheid, matriarchaat/patriarchaat, moeder/vader, ...

Van externe dwang tot interne nood

Lacan herneemt in twee tijden het Oedipuscomplex van Freud.¹⁵ Eerste logische tijd is deze van de preoedipale moederbinding. Elk klein kind is aanvankelijk overgeleverd als passief object van de verzorg(st)er. Dit is in onze maatschappij doorgaans, maar niet noodzakelijk, de moeder. De eerste fase is dus die van het kleine kind als object van het verlangen en het genot van de eerste Ander, wiens komen en gaan het in vraag zal stellen. Het verlangen van de moeder is opaak en het kind weet niet wat het voor haar betekent. Dit is de enigmatische en passief traumatische uitgangssituatie. De eigenlijke oedipale fase doet zijn intrede met de functie van de vader. Dit is de tweede logische tijd. Als secundaire formatie behelst ze een subjectieve winst: nl. de overgang van een passieve positie, waarin men wordt genoten, naar een actieve verlangende positie. De

Oedipus betreft een regulatie van verlangen en genot, zowel dat van het kind als dat van de moeder. De vader als organisatieprincipe brengt een wetmatigheid aan in het arbitraire en onvoorspelbare verdwijnen en verschijnen van de moeder. Aan deze operatie van de vaderfunctie is een voorwaarde verbonden. Het is een instantie dat bemiddeld wordt door het discours van de moeder. De symbolische vader is dus geen reële persoon of superman, maar een plaats die de moeder (de eerste Ander voor het kind) in haar spreken reserveert. Deze verwijzing naar een derde duidt aan dat de moeder niet enkel naar haar kind verlangt – en dus het kind niet haar uniek object van verlangen en genot is. Middels de aanwezigheid van deze instantie als effect van het discours van de moeder, kan de reële vader het verlangen van de moeder op zich nemen en dit ook aan het kind betekenen. Het oedipale verbod, "le Non-du-Père" van de vader betreft in eerste instantie de moeder: "Gij zult uw product niet terug opnemen". Het kind verzaakt eveneens en onttrekt zich aan de positie van object van de Ander. Voor hem/haar wordt de dimensie van het verlangen buiten de moeder geopend en het is de vaderfunctie die het verlangen koppelt aan de Wet (incestverbod en exogamiegebod). De Oedipus betreft een bevrijding uit de passieve objectale positie middels de symbolisering van het beangstigende reële verlangen en genot van de eerste Ander in fallische termen. De symbolische vader is een antwoordprincipe en separatieprincipe. Hij antwoordt met betrekking tot de vraag van de seksuele identiteit. Hij opent de weg voor de identificaties en opbouw van een eigen genderidentiteit: de fallus hebben of de fallus zijn.¹⁶ De Oedipus beslist over de assumptie van de sekse. De hedendaagse crisis van het geloof in de vader is dus niet zonder effect op de constitutie van de mens als geseksueerd spreekwezen, omdat de seksedifferentiatie juist vorm krijgt middels de metaforische operatie van de symbolische vader.¹⁷ Verschil met voorheen is dat de symbolische vaderfunctie op zich wordt ondervraagd en niet meer de tijdelijke reële incarnatie ervan (The King is Dead, long live the King). I.p.v. dat de reële vader ondermaats wordt bevonden in het licht van een nieuwe niet te evenaren andere, en de symbolische functie gestalte krijgt – zoals in elke revolutie gebruikelijk was –, duikt de omkering op. Men blijft met de reële vader opgescheept en de symbolische functie wordt aangetast. Met de cynische reductie tot de realiteit krijgt men de terugkeer

van reële figuren die functioneren volgens de logica van de primordiale oervader uit *Totem und Tabu* (1912-1913): van de totalitaire politieke leiders tot de vader als seksueel misbruiker. Met het deficit van de symbolische functie valt ook de veiligheid en de bescherming weg. Resultaat is steeds toenemende angst en dus ook agressie onder de zonen. De zoon die zich niet langer kan identificeren met de vader blijft op het niveau van de immature zoon hangen, bang van de bedreigende vrouwelijkheid. Dit levert ons dertig jaar oude pubers en adolescenten van veertig op. Met het verdwijnen van de mannelijke autoriteit verdwijnt ook de vrouwelijke onderworpenheid. De vrouw wordt geïnvesteerd met de oude mannelijke angsten en de rollen keren zich om. We ontmoeten de vrouw-jager en de man-(op)gejaagd en op de vlucht. Nochtans hoopte men op een natuurlijke verhouding tussen de seksen nu het keurslijf van de patriarchale autoriteit in ideologie en religie, de voorschriften wegvielen. Tijdens de seksuele revolutie was men ervan overtuigd dat seksualiteit en erotiek een natuurlijk spel waren tussen man en vrouw. Opvoeding en cultuur moesten ophouden met belemmeringen te installeren, zodat kinderen spontaan tot lustbeleving zouden komen en volwassen met dezelfde vrijheid hun seksualiteit zouden ontplooiën. Filmisch voorbeeld van deze hoop was zonder meer de *Blue Lagoon*. Bepaling ervan werd verwacht van de wetenschap. Was de natuurlijke verhouding nu monogaam of polygaam? Het antwoord kwam er niet, om de eenvoudige reden dat het biologisch determinisme niet opgaat voor de mens. Menszijn veronderstelt bewustzijn en dus een keuzevrijheid. De drift is geen instinct en dus is de mens niet gekluisterd aan een vastliggend patroon voor paren. De mens denkt na over de machine in zich, waardoor hij de mogelijkheid heeft om te leren en te kiezen. Elk volk bezit een eigen traditie, verweven met geloof en geschiedenis, en het is die traditie die medebepaalt hoe een koppel eruitziet. Dit is eerder een argument niet voor een biologisch, maar voor een cultureel determinisme. Binnen onze cultuur liggen geloof en traditie aan scherven, zodat de regulering zoek is. De verplichting valt weg. Dit betekent dat men nu zelf meer kan zorgen voor de invulling van zijn/haar psychoseksuele identiteit als man of vrouw en voor de vormgeving van de relationele verhouding. Vreemde vaststelling is dat de mens zijn vrijheid vlucht. Huidige koppels zijn wanhopig op zoek naar een nieuwe zingeving die hen voorschrijft hoe ze horen te beminnen, hoe de man-vrouwverhouding eruit ziet. In plaats van over

vrijheid, spreekt men nu over een gebrek aan zingeving, wat net hetzelfde is. Sprekend is de belangstelling voor zelfs semi-wetenschappelijke statistiekjes omtrent menselijk gedrag in modetijdschriften als *Flair*, de media en de reclame. Deze statistiekjes krijgen al gauw de betekenis van verplichte normen. Het volstaat dat een weekblad schrijft over hoe vaak het gemiddelde koppel 'het' doet, opdat de discussie binnenskamers losbarst: "Zie je wel, we doen het te vaak/niet vaak genoeg." Ook kent de belangstelling voor sekten als de "Scientology beweging", die functioneren als plaatsvervangende religies, een enorme vlucht. Risico bij de gewonnen vrijheid is de oerconservatieve reflex van de terugkeer naar de "goede ouwe tijd van toen", welke niet heeft bestaan, want slechts een reflectie is vanuit het nu. Deze terugkeer is een terug naar onvrijheid.

Niet alles veranderde. De verhoudingsloosheid tussen drift en verlangen

Drift, liefde en verlangen zijn in essentie drie verschillende dingen. Hun onderlinge articulatie is niet vanzelfsprekend en moet gemaakt worden. Dit labyrint in het liefdeleven geldt zowel voor nu als een paar generaties terug. Stelling is dat de liefde zorgt voor de mediatie en een mogelijk substituuut is voor de verhoudingsloosheid tussen drift en verlangen.

Drift

Klassieke misvatting is die waarin de drift wordt verward met het dierlijke instinct en de seksualiteit bij de mens automatisch plaatst in het licht van de voortplanting. Reeds de infantiele seksualiteit, door Freud omschreven in de *Drei Abhandlungen* (1905)¹⁸, vormt hierop een afwijking. Ook de homoseksualiteit, relatie bij uitstek die niet geconstrueerd is rond de voortplanting, vindt in deze matrix geen verklaring. Het klassieke geklungel op zich van de fameuze eerste keer is duidelijk ook geen illustratie van de werkzaamheid van een voortplantingsinstinct bij de mens. Karakteristiek van de drift is dat ze partieel is t.a.v. de idee van de biologische finaliteit van de seksualiteit, m.n. de procreatie en de coïtus. Er is niet zoiets als een getotaliseerde seksuele drift, een "ganze Sexualstrebung". Wel zijn er de orale, anale, scopische en invocatieve driften. De drift is ook partieel in relatie tot het lichaam. Elke drift is gespecialiseerd in één deel van het lichaam

(erogene zones: mond, anus, borst, genitalia) of lichamelijke activiteit en is niet gericht op de totaliteit van het lichaam. Voorbeeld van de orale drift is het zuigen van de baby op de duim, later de kus. Freud noemde in deze context de seksualiteit polymorf pervers. Derde karakteristiek van de gefragmenteerde drift is dat ze auto-erotisch is en in eerste instantie gericht is op het eigen lichaam. Ook al wordt tijdens de libidinale ontwikkeling later de ander betrokken, dan nog blijft deze een middel en nooit een doel op zich. Tijdens het dookertje spelen, ontbreekt het betasten, bekijken, zelfs het proeven van het lichaam van de ander niet, maar de drift blijft er functioneren in functie van het eigen lichaam en eigen lustgewin. De drift vindt zijn bevrediging in het omcirkelen van de ander als partieel object en de terugkeer naar zichzelf. Dit traject creëert een zelfgenoegzame omsluiting. Het object heeft slechts een instrumentale waarde. Doel van de drift is niet het ideaal van de genitale seksualiteit, maar de bevrediging op zich. Het oermodel van de drift is het kindermondje dat zich sluit om de eigen duim. Het is niet van de duim (of van de ander) dat men de bevrediging haalt, maar van de eigen erogene zone, de mond. Driftbevrediging is dus puur ego-centrisch.

*Liefde*¹⁹

Het eerste en voornaamste verschil tussen drift en liefde betreft juist de plaats die de ander er toekomt. In de liefde staat de onvervangbare ander getild op ongekende hoogte centraal en wordt de gehele persoon als object genomen. Voorbeeld is de Hoofse Minne. Alles aan de geliefde is fascinerend. Er is nauwelijks nog plaats voor het eigen ik. Oorsprong van de liefde is de eerste liefdesband, d.i. de band tussen moeder en kind. Origineel object van liefde is de moeder. Als gevolg van de oedipale ontwikkeling, met het incestverbod en exogamiegebod als centrale sleutelementen, wordt dit originele object een verboden object. Men zal later en elders op zoek moeten gaan naar een liefdesobject buiten de oedipale nucleus. Dit zal niet weerhouden dat het verboden incestueuze object in de liefdesrelatie blijft terugkeren. Deze primaire liefde en oorspronkelijke symbiose zal de latere liefdesrelaties bepalen. "Het vinden

van het object is eigenlijk een terugvinden".²⁰ Liefde is metonymie en herhaling. Er is in de herhaling van de primordiale liefdesband steeds een connectie tussen het originele object en het liefdesobject.²¹ Tweede karakteristiek van de liefde is dat ze totaal en exclusief is. "De een is alles voor de ander en omgekeerd". In zijn originele vorm is dit een feitelijkheid. Tijdens de zwangerschap vormen moeder en kind een gesloten eenheid of fusie, waarbij de man als toekomstige vader verloren loopt. De verstikkende liefde is een extreme illustratie van deze totale liefde. Een liefde met meer uitwegen kan men onderscheiden in de uitspraak "dat je iemand zeer graag moet zien om die met rust te kunnen laten". Exclusief wil zeggen "dat men alles wil zijn voor alleen maar één, en omgekeerd". Een derde is steeds een indringer

en verstoorder van de "ware harmonie van de liefde". Deze karakteristiek vormt de bron van de later eis tot monogamie. Typisch is het opduiken van jaloezie bij de geboorte van een jongere broer of zus; ook

het willen met moeder trouwen, en niet te vergeten de jaloezie van de moeder voor de lieve juf. Derde kenmerk van de originele band is dat het een machtsrelatie is op het niveau van het geven en het krijgen, waarbij het kind aanvankelijk als gevolg van zijn aangeboren hulpeloosheid of prematuriteit een passieve positie en de moeder een actieve positie inneemt. De ontwikkeling is een poging tot omkering van deze posities, van de passieve richting de actieve pool. Men kan het eten van de moeder weigeren. Extreme vorm hiervan is de anorexia nervosa. Het kind kan ook weigeren te geven (op de afgesproken plaats en tijd) en koppig blijven bedplassen. De passieve positie is de meest beangstigende van de twee. Illustratie is de maatschappelijke evolutie van de vrouw naar een actieve positie. Een vrouw die haar mannetje staat in het bedrijfsleven, mannenwereld bij uitstek, is geen uitzondering meer. Laatste karakteristiek is dat deze vroege verhouding moet mislukken (separatie). Onherroepelijk verlies is deze van de "primäre Befriedigungserlebnis"²², met het kind als passief object in een genotsvolle zelfgenoegzame fusionele toestand. Gewonnen is de mogelijkheid tot de opbouw van een eigen leven en de ontwikkeling van een eigen identiteit. We moeten onze eerste liefde verliezen

De latere liefde als een terugzoeken

van deze eerste eenheid is dus

schatplichtig aan de eerste liefdesband.

om er alles voor te doen die elders en later terug te vinden. De latere liefde als een terugzoeken van deze eerste eenheid is dus schatplichtig aan de eerste liefdesband.

Verlangen

Met de functie van de symbolische vader en de incorporatie van het mensenkind in de talige orde is deze totale bevredigingservaring onherroepelijk verloren. Het menselijk talige subject wordt gelijktijdig geboren met een gevoel van tekort als gevolg van het genot dat ontoegankelijk werd (incestverbod). De vraag naar de terugkeer zal nooit volledig bevredigend beantwoord worden. Constitutief voor het ontstaan van het verlangen is het verdwijnen van deze oorspronkelijke liefdesrelatie en het onomkeerbaar verlies van het originele liefdesobject. Het verlangen is het verlangen om terug te keren naar de voor immer verloren preverbale symbiotische toestand, net als de twee helften uit de vertelling van de Aristophanesmythe in Plato's *Symposium* niet anders willen dan hun hereniging en versmelting in het door Zeus' toorn getroffen niet ontdubbelde beest.

Seksuele verhoudingsloosheid: "men verlangt wat men niet wil en men wil wat men niet verlangt"

Samen met de mens als spreekwezen ontstaat het verlangen en het object a. Deze laatste verwijst naar de substituutobjecten voor het originele verloren object van continue bevrediging. Object a is symbool voor het "gemis-aan-genieten" (plus-de-jour). Het verlangen blijft onbevredigd en verschuift eindeloos van het ene object naar het andere, zonder echt 'het' te vinden. Alle latere objecten zijn een ersatz van het verloren object van bevrediging. Verlangen is per definitie verlangen naar verlangen. Het originele object verkreeg het statuut onbereikbaar te zijn. Wat in de plaats komt, is het object a of de substituutobjecten.²³ Dit maakt het object a juist tot oorzaak van het verlangen. Elke recuperatie van het "gemis-aan-genot" zou het verlangen stilleggen. Het verlangen wordt geregeld door de 'castratie' en is "een verdediging om een limiet in het genot te overschrijden".²⁴ Het verlangen is steeds op zoek naar wat onbereikbaar en verboden is en stelt steeds nieuwe grenzen en prohibities op. De drift daarentegen origineert op de plaats van het reële tekort of "gemis-aan-genot" en wordt niet geregeld door de Wet (incestverbod). In tegenstelling tot het verlangen is de drift wel gericht op de

bevrediging en terugkeer naar het verloren paradijs van de primaire bevredigingservaring. De drift viseert het "meer-aan-genieten" (tweede lezing van Lacans "plus-de-jour"). Het streven van de mens bevat een interne paradox. Dit is de tegenstelling tussen het verlangen en de drift, die voor een dubbele beweging zorgt: het "verlangen naar" en het "verlangen weg van". Het "verlangen naar" is het willen versmelten met de ander, de terugkeer naar de eenheid. Dit is de logica van de drift. De prijs die men hiervoor betaalt is dat als het lukt men ook verdwijnt en ophoudt te bestaan. Niet meer beschikkend over een eigen bestaan los van de ander, komt men bovendien terug in de passieve positie terecht. Voorbeeld is de verstikkende liefde. De dodelijke dimensie van deze versmelting klinkt ook door in het Franse "la petite mort", aanduiding voor het orgasme. Op het moment dat men versmelt, houdt men op als enkeling te bestaan. Hier staat de bevrediging centraal. Het "verlangen weg van" de oorspronkelijke eenheid treedt vaak op, op het moment dat het verlangen naar versmelting dreigt te lukken. Men wil ervan weg en vlucht. Dit is de logica van het eigenlijke verlangen. Ze heeft te maken met een verlangen naar autonomie en staat in het teken van de verbrokkeling van de eenheid. De dimensie van het verlangen maakt mogelijk dat men een eigen identiteit opbouwt, een eigen plaats en een actieve positie verwerft. De prijs die men hier vaak voor betaalt, is eenzaamheid. Hier staat het tekort centraal of de eigen castratie. Drift en verlangen zijn steeds met elkaar in wisselwerking. Eenieder moet in zijn liefdeleven een stabiele verhouding tussen beide vinden.²⁵ Het is hier dat een taak voor de liefde is weggelegd. "Seul l'amour permet à la jouissance de condescendre au désir."²⁶

Labyrint

De genderidentiteit is de wijze waarop men antwoordt op het verlangen van de eerste Ander. Middels de Naam-van-de-Vader werd het enigma van het moederlijk verlangen beantwoord of betekend in fallische termen. De vader bezit wat de moeder verlangt. De verdeling van de seksen verloopt volgens de pool enerzijds van het hebben van de fallus, anderzijds van het zijn van de fallus.²⁷ De fallus is de betekenaar voor het verlangen van de Ander geïntroduceerd door de Naam-van-de-Vader. De man vindt de oplossing van zijn tekort in de fallische identificatie met de vader. Hij heeft (de penis), zoveel is zeker. Maar hij heeft hem nooit genoeg en vreest steeds

ondermaats te zijn. Derhalve is de man in relatie tot de vrouw steeds fallisch-genitaal gericht, m.a.w. gericht op het lichaam. Impotentie als verdediging tegen de angst ondermaats bevonden te worden, is hier sprekend. Andere illustratie is de ernst bij mannen tijdens de striptease. Merkwaardig fenomeen is eveneens dat de gemiddelde man vlot misleid/verleid wordt door een travestiet. De travestiet incarneert het supervrouwelijke, lees het lichamelijke vanuit het gezichtspunt van de man. Het omgekeerde is eerder het geval bij de vrouw. Tijdens het optreden van de Chippendales zitten de aanwezige vrouwen te lachen en te gieren, zodanig zelfs dat de idee van uitlachen nooit ver verwijderd is. De vrouw richt zich uit hoofde van haar oedipale ontwikkeling op de relatie. In tegenstelling tot de man moet ze qua geslacht haar eerste liefdesobject inruilen: de moeder voor de vader. Op grond van de identificatie met de moeder verwacht ze door de vader evenzeer geliefd te worden als de moeder. Het belangrijkste effect van deze verschuiving inzake object is dat de vrouw heel wat meer aandacht zal hebben voor de verhouding op zich. Langs de kant van de vrouw ligt het accent niet op het lichamelijke, wel op de ideale relatie/liefde. Man en vrouw benaderen elkaar vanuit hun eigen fantasie. De één is de fantasie van de ander. De vormgeving van de typisch mannelijke fantasie betreft de pornografie en dus de onmiddellijk seksueel beschikbare en verlangende vrouw. Vormgeving van de vrouwelijke fantasie vinden we terug in de boekjes genre madelief en hartenlijn. De man van haar fantasie is steeds een bijzondere man, niet een bijzonder mooie, wel bijzonder door zijn positie. Voorzover seks eraan te pas komt is dit veeleer een onderdeel, nooit een doel op zich. Man en vrouw vertrekken vanuit een verschillende fantasie. Dit is de eerste verklaring van de verhoudingsloosheid. Het driftmatige vormt hier de splijtzwam in de man-vrouwverhouding. Andere moeilijkheid is de bovenvermelde interne verdeeldheid tussen drift en verlangen. Wat gebeurt er als de normale op seks beluste man werkelijk zijn vrouwelijke heruitgave tegen het lijf loopt? De kans is groot dat hij op de vlucht slaat. Het is

dan geen zeldzaamheid deze man te horen klagen over het feit dat hij zich gebruikt voelt, gereduceerd tot een object. Wat gebeurt er als de naar erotiek verlangende vrouw vastgeklonken is aan een man die bij voorkeur platonische discussies houdt over het nut van rietvelden voor het eco-

logisch reinigen van afvalwater. Ofwel sleurt ze hem het rietveld in, ofwel neemt ze een minnaar. We verlangen wat we niet willen, we willen wat we niet verlangen. Iedereen wil verlangd worden. Op het ogenblik dat iemand verlangd wordt, is de kans groot dat hij/zij op de vlucht slaat. Het is ondraaglijk gereduceerd te worden tot het passief object van verlangen van de ander. Deze angst is niet

genderspecifiek maar verwijst naar de innerlijke verdeeldheid tussen drift en verlangen.

Maatschappelijke evolutie inzake drift en verlangen

Van taboe tot gebod

Twee generaties terug lag het accent op het verlangen. Driftbevrediging was getekend door taboe en verbod. "Geen sex voor het huwelijk". Alles stond in het teken van het uitstel en het wachten met de belofte later ooit zult gij ... Dit gaf ons een neurotische cultuur. Nu ligt alle accent op de onmiddellijke bevrediging en wordt men zelfs verplicht tot genieten. "I want it right here, right now" is de hedendaagse slogan gekoppeld aan de illusie dat het perfecte genot bereikbaar is. Dit levert ons de verplichte XTC in de megadancing op en de weed op de alternatieve fuif. De regelmatige dodelijke overdosis duidt erop dat het verband met de (doods)drift niet ver weg is. De fastfood-cultuur en de oprukkende markt van volstrekt onbruikbare gadgets zijn eveneens illustratief. Belangrijke factoren in deze nieuwe maatschappelijke evolutie zijn de ontwikkeling van de consumptiesamenleving, de reclame en de illusie van de markteconomie, nl. dat er voor elke vraag en verlangen een aanbod bestaat of kan worden gemaakt; dat elke vraag met een object kan of moet worden beantwoord. Gevolg van de alomtegenwoordige bevrediging die het

Het is ondraaglijk gereduceerd te worden tot het passief object van verlangen van de ander. Deze angst is niet genderspecifiek maar verwijst naar de innerlijke verdeeldheid tussen drift en verlangen.

verlangen verdringt, is paradoxaal genoeg dat de bevrediging daalt. Met Sinterklaas keek men vroeger weken op voorhand verlangend uit. Nu is alles uitgestald en verkrijgbaar weken op voorhand. Dit leidt tot een waardeverlies en veel minder plezier. Het leidt tot een depressieve cultuur. De basisklacht binnen de depressie is "ik verlang niet, ik word niet verlangd".

Liefde = verlangen + drift

In de verhouding tussen de seksen zijn zowel verlangen als drift nodig. De koppeling moet gebeuren via de liefde. Liefde niet in de zin van eenwording, d.i. de verstikkende liefde. Maar wel liefde in de vorm van een leren omgaan met het tekort aan bevrediging. Dit betekent zonder het tekort onmiddellijk te moeten invullen voor zichzelf of voor de ander; of zonder te eisen van de ander dat ik en alleen ik diens tekort opvul of omgekeerd. Dit is eveneens zonder te eisen dat die ander mijn en alleen mijn tekort opvult. "Je moet iemand heel graag zien om die met rust te laten". Dit is de liefde als "geven wat men niet heeft". "L'amour, c'est donner ce qu'on n'a pas"²⁸. "Geven wat men niet heeft", impliceert ook "krijgen wat er niet is". Het register van het hebben wordt verlaten voor dat van het zijn en opent de dimensie van het alsof. Dit is de creatie van een symbolische dimensie die niet te verwarren is met het bedrog. Het opent een ruimte waarin men het tekort op een creatievere manier hanteert, dan het louter te bevredigen. Vernits we ons begeven in de orde van de creatie²⁹, zal deze voor eenieder anders zijn. Mogelijke aanwijzing is de vader die met zijn zoonje voetballt, hem laat winnen en zegt: "Je bent de beste voetballer van het gehele dorp". Dit is "geven wat men niet heeft". Ook het dochtertje dat reeds in november de Sinterklaasgeschenken in de kelder vindt, haar veronderstelling bevestigt ziet en op de dag van Sinterklaas ze met veel vreugde in ontvangst neemt. Dit is "krijgen wat er niet is".

Besluit

De machtsverhouding tussen man en vrouw zoals deze traditie was in de patriarchale samenleving, herneemt iets van de primaire liefdesband. Kenmerk ervan is de passiviteit versus de activiteit, waarbij de ene functioneert als object van de andere. De passieve positie is de meest beangstigende. Dit is een kenmerk dat ook tot uitdrukking kwam in de problematische wisselwerking tussen drift en verlangen, die oorzaak is van de

verhoudingsloosheid tussen de seksen. Met het verdwijnen van de machtsverhouding samen met de patriarchale maatschappij en de crisis van de symbolische vaderfunctie is de nood hoog aan een instantie die de verhouding tussen de seksen zou reguleren. Zonder de vraag te stellen naar een nieuwe patriarchale oplossing en terug te keren naar de goede oude tijd van toen, richten we ons naar de liefde om antwoord te geven. Dit is niet de liefde als macht, maar de liefde als essentieel poëzie en creatie. Deze liefde gaat voorbij aan de eenzijdige accenten, ofwel op het verlangen, ofwel op de bevrediging. Ze houdt de belofte in dat ze een verhouding kan smeden tussen man en vrouw en de interne verdeeldheid tussen de drift en het verlangen kan overbruggen. "Français, encore un effort".

Noten:

1. Oorspronkelijk betreft deze tekst een lezing door Isabelle Quintens gegeven in de Volkshogeschool Elcker-Ik te Antwerpen op 16 oktober 2000. Het thema "denken over liefde en macht" verwijst naar de gelijknamige titel van een boek dat gesprekken bundelt van Kiki Amsberg en Aafke Steenhuis met o.a. Kate Millett, Nancy Friday en Phyllis Chesler, die elk op hun eigen manier sterk verbonden zijn met het feminisme.
2. Voor een interessante uiteenzetting van deze hedendaagse maatschappelijke tendens verwijzen we naar Slavoj Žižek, *Pleidooi voor intolerantie*, Boom, Amsterdam, 1998. (Multiculturalism, Or, the Cultural Logic of Multinational Capitalism, 1997)
3. De Lacaniaanse formule van dit vrouwelijke onbekende als effect van het fallisch gefundeerd symbolisch systeem is: "De vrouw bestaat niet". Interessante literatuur omtrent de vrouwelijke seksuering en het vrouwelijk Oedipuscomplex zijn: Verhaeghe, P., *Tussen hysterie en vrouw. Een weg door honderd jaar psychoanalyse*, Acco, Leuven/Amersfoort, 1987, pp. 177-203; André, S., *Que veut une femme?*, Navarin, Paris, 1986, pp. 50-83; Hamon, M.-C., "Freud et l'Oedipe de la fille", in: *Ornicare?*, nr. 41, pp. 14-52; Stevens-Lysy, A., "A propos du 'Penisneid' chez Freud", in: *Quarto*, nr. 18, pp. 3-8; Schokker, J. en Schokker, T., *Extimiteit. Jacques Lacans terugkeer naar Freud*, Boom, Amsterdam, 2000, pp. 103-129.
4. Millett, K., *Sekse en macht* (vert. Henny Scheepmaker), Meulenhoff, Amsterdam, 1975, pp. 66-160 (*Sexual Politics*, 1969).
5. Binnen de historische antropologie werd onderzoek verricht naar de man-vrouwverhouding in de oudste samenlevingsvormen (Paleolithicum). Een aantal vrouwelijke wetenschappers, waaronder Eveline Reed,

- hebben onderzoek verricht naar aanwijzingen voor een matriarchale samenleving. Bekend werk is Reeds *Woman's Evolution: From Matriarchal Clan to Patriarchal Family* datvoor het eerst verscheen in 1975. Ze vond bewijzen niet voor een matriarchaat, maar voor een matrilineair clan- en stamstelsel, dat zich via affiliatie ontwikkelde uit een primaire maternale horde. Het afstammingsstelsel verliep volgens moederlijke verwantschaplijn. Deprimitieve gemeenschap was een moederverwantschapssysteem. Hieruit zou zich pas veel later (Neolithicum) het patriarchaat ontwikkelen, waarbij de gelijkheid tussen man en vrouw plaats moest ruimen voor een machtsverhouding tussen de seksen, ten voordele van de man/vader. De historische antropologie duidt het ontstaan van het privé-bezit als originele oorzaak van de problematische man-vrouwverhouding aan. Ook zij situeert de verstoring van de "harmonietussen de seksen" in een externe factor. Voor de ontwikkeling van het patriarchaat uit de vreedzame matrilineaire samenlevingsvorm, zie ook: *Le Patriarchat*, PUF, Paris, 1979 (*Das Patriarchat. Ursprung und Zukunft unseres Gesellschaftssystems*, S. Fischer Verlag, Frankfurt, 1975).
6. Greer, G., *De vrouw als eunuch* (vert. Henny Scheepmaker), Meulenhoff, Amsterdam, 1972. (*The female eunuch*, 1970)
 7. Voor de conceptualisatie bij Lacan van de verhoudingsloosheid tussen de seksen zie ondermeer: Lacan, J., *Le Séminaire, Livre XVIII, D'un discours qui ne serait pas du semblant*, 1971, onuitgegeven; Lacan, J., *Le Séminaire, Livre XX, Encore (1972-1973)*, texte établi par J.A. Miller, Editions du Seuil, Paris, 1975; Lacan, J., *Le Séminaire, Livre XXI, Les non-dupes errent*, 1973-1974, onuitgegeven; Lacan, J., "Préface à L'Éveil du printemps", in: *Autres écrits*, Editions du Seuil, Paris, 2001.
 8. Voor de verdere redenering vervat in de tekst verwijzen we naar Verhaeghe, P., *Liefde in tijden van eenzaamheid. Drie verhandelingen over drift en verlangen*, Acco, Leuven/Amersfoort, 1998.
 9. Zie de onlangs alleen al in het Nederlandse taalgebied verschenen "bestsellers" omtrent dit thema, alsook de invasie van vertaalde literatuur en vormingsreeksen die eraan gewijd worden. De tekst was oorspronkelijk een deel van een drieluik van vorming, waar oorspronkelijk een feminist, filosoof en psycholoog werden gevraagd dit thema te benaderen. Verhaeghe, P., *Liefde in tijden van eenzaamheid. Drie verhandelingen over drift en verlangen*, Acco, Leuven/Amersfoort, 1998; Van Tussen, W., *De praktijk van het genieten*, Acco, Leuven/Amersfoort, 1999; Van Den Broeck, G., *Leven zonder lief. De liefdes van de single*, Uitgeverij Van Halewijck, Leuven, 2001; Pease, A. en B., *Waarom mannen niet luisteren en vrouwen niet kunnen kaartlezen*, Het Spectrum, Utrecht, 1999 (*Why men don't listen & Women can't read maps*, 1998); Kirshenbaum, M., *Vrouwen en liefde. Handboek voor zaken van het hart*, Archipel, Amsterdam/Antwerpen, 1999 (*Woman & Love*, 1999); Gray, J., *Mars en Venus Verliefd*, Het Spectrum, Utrecht, 1998 (*Mars and Venus in Love*, 1998); Gray, J., *Mars en Venus krijgen een kind*, Het Spectrum, Utrecht, 2000 (*Men are from Mars, Women are from Venus...Children are from Heaven*, 1999); Gray, J., *Practische levenslessen. Negen principes voor blijvende liefde, meer succes en een goede gezondheid*, Het Spectrum, Utrecht, 2000 (*Practical Miracles for Mars and Venus. Nine Principles for Lasting Love, Increasing Success, and Vibrant Health in the Twenty-first Century*, 2000)
 10. Freud, S., *Driften en hun lotgevallen, Psychoanalytische theorie 2*, Boom, Meppel/Amsterdam, 1986, pp. 44-45. (Trieb und Tribschicksale, 1915c)
Voor een interessante bespreking van het onderscheid tussen het lichaam van de mens en het dierlijke organisme zie: Zenoni, A., *Le corps de l'être parlant. De l'évolutionnisme à la psychanalyse*, De Boeck Université, Paris/Bruxelles, 1991.
 11. Weliswaar vindt een vrouw verliefd op haar baas er haar "gade", nl. een perfect excuus voor haar overspel t.a.v. haar bedrogen echtgenoot. Een geval van natuurlijke selectie. De volgende smoes klinkt voldoende biologisch: "Sorry! Mijn beperkt aantal eicellen dwingt me om een selectie te maken binnen het aanbod zaadcellen en mijn baas is een erg intelligente man in een perfecte lichamelijke conditie dus ... 't is mijn fout niet, het zijn mijn genen!'"
 12. Freud, S., *Totem en Taboe, Cultuur en Religie 4*, Boom, Meppel/Amsterdam, 1984. (Totem und Tabu, 1913)
 13. Freud, S., *De man Mozes en de monotheïstische religie, Cultuur en Religie 6*, 1992. (Der Mann Mozes und die monotheïstische Religion, 1939)
 14. Met de herstructurering van Freuds Oedipus middels de metafoer van de Naam-van-de-Vader, legt Lacan de nadruk niet op de reële vader/patriarch, maar op zijn symbolische functie. Het is middels de 'naamgeving' dat voor een kind het generatie- en sekseverschil vorm krijgt. Men vindt eveneens bevestiging van het ondergeschikte belang van de reële vader in de historische antropologie. Separatie heeft er plaats lang voordat de idee van vaderschap ontstond. In de matrilineaire clan was separatie gebaseerd op voedseltaboes, op grond waarvan men de overstep van de ene groep naar de andere maakte. Samen met deze taboes zorgde de naamgeving (totemnaam) ervoor dat verschillende clans zich onderscheidden en

- uitwisseling mogelijk werd. Deze taboes ontstonden in de eerste menselijke samenleving als een verdediging tegen kannibalisme. We kunnen hier wijzen op de analogie met de functie van de vader, die beschermt tegen het door de moeder opnieuw "ingelijfd" worden. Welbekend in de kliniek van de neurose is de angst voor het verlangen van de ander, het door de ander "opgegeten" worden en daardoor verdwijnen.
15. Conceptualisatie van de Oedipus bij Freud, zie: Freud, S., "Analyse van de fobie van een vijfjarige jongen (De kleine Hans)", *Ziektegeschiedenissen 1*, Boom, Meppel/Amsterdam, 1979. (*Analyse der Phobie eines fünfjährigen Knaben*, 1909b); Freud, S., "Drie verhandelingen over de theorie van de seksualiteit", *Klinische Beschouwingen 1*, Boom, Meppel/Amsterdam, 1985. (*Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie*, 1905d, 1920e); Freud, S., "De genitale organisatie bij het kind", *Klinische Beschouwingen 3*, Boom, Meppel/Antwerpen, 1985. (*Die infantile Genitalorganisation*, 1923e); Freud, S., "De ondergang van het Oedipuscomplex", *Klinische Beschouwingen 3*, Boom, Meppel/Amsterdam, 1985. (*Der Untergang des Oedipuskomplexes*, 1924d); Freud, S., "Zelfportret" in: *De Psychoanalytische Beweging 2*, Boom, Meppel/Amsterdam, 1991. (*Selbstdarstellung* (1925d)); Freud, S., "Enkele psychische gevolgen van het anatomisch geslachtsverschil", *Klinische Beschouwingen 3*, Boom, Meppel/Amsterdam, 1985. (*Einige psychische Folge des anatomischen Geschlechtsunterschieds*, 1925j); Freud, S., "Over de vrouwelijke seksualiteit", *Klinische Beschouwingen 4*, Boom, Meppel/Amsterdam, 1985. (*Ueber die weibliche Sexualität*, 1931b); Freud, S., "Colleges inleiding tot de psychoanalyse/nieuwe reeks. De vrouwelijkheid", *Inleiding tot de psychoanalyse 3*, Boom, Meppel/Amsterdam, 1990. (*Die Weiblichkeit, Vorlesung XXXIII*, 1933a); Freud, S., "De eindige en oneindige analyse", *Klinische Beschouwingen 4*, Boom, Meppel/Amsterdam, 1992. (*Die endliche und die unendliche Analyse*, 1937c)
- Voor een Lacaniaanse lezing van het Oedipuscomplex bij Freud, zie: Verhaeghe, P., "Angoisse de castration ou castration de l'angoisse", in: *Actes de l'ECF, Les affects et l'angoisse dans l'expérience analytique*, 1986.
- De conceptualisatie van de Naam-van-de-Vader is bij Lacan een work-in-progress. Een eerste theoretisering vindt men in: Lacan, J., "D'une question préliminaire à tout traitement possible de la psychose" in: *Écrits*, Editions du seuil, Paris, 1966;
- J. Lacan, *Le Séminaire, Livre III, Les psychoses* (1955-1956), texte établi par J.A. Miller, Editions du Seuil, Paris, 1981.
- Voor een exhaustieve studie van de Naam-van-de-Vader bij Lacan, zie: Porge, E., *Les Noms du Père chez Jacques Lacan. Ponctuations et problématiques*, Ramonville Saint-Agne, Editions Erès, 1997; Dor, J., *Le père et sa fonction en psychanalyse*, Erès, Ramonville Saint-Agne, 1998.
16. Soler, C., "Abords du Nom du Père", in: *Quarto*, nr. 8, 1982, pp. 56-65.
17. Zie voor de postmoderne verwording van de symbolische vaderfunctie en de Oedipus: Verhaeghe, P., "Social Bond and Authority: Everyone Is the Same in Front of the Law of Difference" in: *JPCS*, Vol. 5, N° 1, 2000; Verhaeghe, P., "The Collapse of the Function of the Father and its Effect on Gender Roles" in: *JPCS*, Vol. 4, N° 1, 1991; Zizek, S., "Whither Oedipus" in: *&core, Tijdschrift voor psychoanalyse en cultuur*, jrg. 1, nr. 1, 2000; Tort, M., "Oedipus Today" in: *JPCS*, Vol. 4, N° 1, 1999; Quintens, I., "Waarom sommige adolescenten afhaken van school" in: *Cahier. Tijdschrift voor Psychoanalyse en Cultuur*, nr. 1, 2000.
18. Voor de conceptualisatie van de infantiele seksualiteit en de drift bij Freud, zie: Freud, S., "Drie verhandelingen over de theorie van de seksualiteit", *Klinische Beschouwingen 1*, Boom, Meppel/Amsterdam, 1985 (*Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie*, 1905); Freud, S., "Driften en hun lotgevallen", o.c.; Freud, S., "Aan gene zijde van het lustprincipe", *Psychoanalytische theorie 1*, Boom, Meppel/Amsterdam, 1985 (*Jenseits des Lustprinzips*, 1920g).
- Voor de drift bij Lacan, zie: Lacan, J., "La direction de la cure et ses principes de son pouvoir" (1958) in *Écrits*, Editions du Seuil, Paris, 1966; Lacan, J., "Subversion du sujet et dialectique du désir dans l'inconscient freudien" (1960), o.c.; Lacan, J., *Le Séminaire, Livre XI, Les quatre concepts fondamentaux de la psychanalyse* (1964), texte établi par J.A. Miller, Editions du Seuil, Paris, 1973.
19. Referenties m.b.t. tot de liefde bij Freud en Lacan zijn: Freud, S., "Over een bijzonder type van objectkeuze bij de man", *Bijdragen tot de psychologie van het liefdeleven I*, *Klinische Beschouwingen 2*, Boom, Meppel/Amsterdam, 1985. (*Ueber einen Besonderen Typus der Objektwahl beim Manne*, in: *Beiträge zur Psychologie des Liebeslebens*, 1910); Freud, S., "Over de meest verbreide vernedering in het liefdeleven", *Bijdragen tot de psychologie van het liefdeleven II*, o.c. (*Ueber die allgemeinste Erniedrigung des Liebeslebens, Beiträge zur Psychologie des Liebeslebens*, 1912); Lacan, J., *Le Séminaire, Livre XVIII, Le transfert* (1960-1961), texte établi par J.A. Miller, Editions du Seuil, Paris, 1991; Lacan, J., *Le Séminaire, Livre XI, Les concepts fondamentaux de la psychanalyse* (1964), o.c.
- Voor een interessante terugkeer naar Freud en Lacan, zie: Miller, J.A., "The labyrinths of love" in: *JCFAR*, n° 1, 1992-1993; Miller, J.A., "Les deux métaphores de l'amour" in: *Revue de l'École de la Cause freudienne*, n° 18, 1991.
20. Freud, S., "Drie verhandelingen over de theorie van de seksualiteit", o.c., p. 115.

21. Miller, J.A., "The labyrinths of love", o.c., pp. 2-17.
22. Freud, S., *Ontwerp van een natuurwetenschappelijke psychologie*, Idesca, Gent, 1992, pp. 21-22/50. (*Entwurf einer Psychologie*, 1895)
23. Voor het statuut van het object in de objectrelaties zie: Lacan, J., *Le Séminaire, Livre IV, La relation d'objet* (1956-1957), texte établi par J.A. Miller, Editions du Seuil, Paris, 1994.
24. Lacan, J., "Du 'trieb' de Freud et du désir du psychanalyste" in: *Écrits*, Edition du Seuil, Paris, p. 852.
25. Voor de verhoudingsloosheid tussen de seksen als in essentie een verhoudingsloosheid tussen drift en verlangen zie ook: Verhaeghe, P., "Neurosis and perversion: Il n'y a pas de rapport sexuel" in: *CFAR*, 1995; Salecl, R., "Love Between Desire and Drive" in: *JPCS*, Vol. 1, N° 2, 1996, Salecl, R., "Love and Sexual Difference: Doubled Partners in Men and Women" in: *Sexuation* (Ed. Renata Salecl), Duke University Press, Dunham/London, 2000.
26. Lacan, J., *Le séminaire, Livre X, L'angoisse* (1962-1963), onuitgegeven.
27. De verwijzing naar het lichaam is onuitwisbaar, ook al viseert men voorbij de penis als orgaan de fallische betekenaar. De fallus als de betekenaar van het verlangen van de Ander (zie de moeder of eerste verzorger) lost het verband met het lichaam niet helemaal op. Een van de eerste definities van de fallus is "de penis in zoverre deze aan- of afwezig kan zijn".
28. Lacan, J., *Le Séminaire, Livre VIII*, o.c., p. 147.
29. Een bijzondere poëtische creatie kan onze stelling illustreren. Het betreft een dialoog tussen twee geliefden geplukt uit het toneelstuk "Het kleine sterven", een kinderjeugdtheaterproductie van het Antwerpse toneelhuis "Het Paleis". Hoogstwaarschijnlijk met veel liefde geschreven ...
 "Kijk onze ster is zichtbaar! Naar waar wijst gij nu?
 Naar daar. Maar dat is onze ster helemaal niet. Onze ster is ginds bij Orion. Ziet ge? Links van boven. Maar wij hadden duidelijk aan de grote beer zeven sterren naar links afgesproken. Zeven sterren naar links. Zie! Zie! Ze knipoogt. Ze begint te flikkeren. Dat die ster nu misschien al lang dood is. We kunnen beter twee sterren nemen. Voor de zekerheid. Nee, als we zo beginnen dan vind ik dat we ineens heel de hemel moeten inpalmen. Beer, misschien zouden we toch beter één ster kiezen. Hoe bedoelt ge? Ik weet het niet. Ik bedoel als wij nu heel de sterrenhemel inpalmen, dan zijn we toch wel heel gulzig? En hoogmoed wordt vroeg of laat bestraft. Goed, dan kiezen we één ster. De zevende ster links van de grote beer. Nee wacht. Wacht. Zelfs één ster vind ik teveel. Wie zijn wij dat wij ons zomaar een ster toeëigenen? Maar dat is toch maar een idee, Hannah. Wij eigenen ons

die ster niet echt toe. Wij hebben die toch niet geplukt. Wij hebben die toch niet ontnomen aan andere mensen. En zelfs als we het zouden willen, we zouden het niet kunnen. Als we dat dan toch niet kunnen doen, waarom dan zeggen dat we het doen. Waarom doen alsof? Maar het gaat toch alleen maar om de romantische gedachte dat ginder ver boven iets is dat ons verbindt."